

คติไตรภูมิกับการสร้างพระเมรุและพระเมรุมาศ

The Concept of Trai Bhum Related to Building a Crematorium and the Royal Funeral Pyre

ณรงค์กรรณ รอดทรัพย์

ภูศิษฐ์ แสงวงกิจ

นิพัทธ์พงศ์ พุมมา

Narongkan Rodsap

Bhu-sit Sawaengkit

Nipatpong Pumma

บทคัดย่อ

การจัดพระราชพิธีถวายพระเพลิงสร้างพระเมรุมาศ และ / หรือพระเมรุ เป็นราชประเพณี ที่แฝงคติความเชื่อแบบพราหมณ์ พระมหากษัตริย์ทรงเป็นสมมุติเทพซึ่งสถิตบนเขาพระสุเมรุ อันล้อมรอบด้วยเขาสัตบริภัณฑ์ และเมื่อจุติลงมายังมนุษยโลกเป็นสมมุติเทพเมื่อสวรรคตจึงตั้งพระบรมศพบนพระเมรุมาศ หรือพระเมรุ เพื่อเป็นการส่งพระศพพระวิญญูณกลับสู่เขาพระสุเมรุดังเดิม ทั้งนี้ความเชื่อเรื่องเขาพระสุเมรุปรากฏในไตรภูมิ เป็นเรื่องของภูมิจักรวาล มีลักษณะเป็นที่อยู่ของเทวดา ตีนเขาเป็นป่าหิมพานต์ อนึ่งจากความคิดนี้จึงได้จำลองพระเมรุมาศ พระเมรุ เป็นเสมือนเขาพระสุเมรุและสัตบริภัณฑ์เพื่อส่งเสด็จสู่ทิพย์วิมาน โดยสถานที่ประกอบพิธีเดิมนั้นมักเรียกกันว่า ทุ่งพระเมรุ ซึ่งปัจจุบัน คือ ท้องสนามหลวง

คำสำคัญ : ไตรภูมิ เขาพระสุเมรุ พระเมรุมาศ

Abstract

The ceremony of Cremation to build the royal funeral pyre and / or crematorium is the tradition from the latent belief Brahman. The king is a fictional deity who dwells on Mount Meru which is surrounded by Mount Sattaboripan. When the king advented down to secular humanism,

he became a fictional deity. After he died, his body was put on the royal funeral pyre or crematorium to return his body and spirit to Mount Meru. Hence, Mount Meru is the belief in Trai Bhum as a matter of cosmic landscape where the angels dwell. The foothill is Himmappanta Forest. From this concept, the crematorium was simulated as Mount Meru and Mount Sattaboripan to ascend the king to the immortal court. Besides, in the past, the place for holding this ceremony was often referred to as Thung Phra Meru, which is currently called Sanamluang.

Keyword : Tri Bhum, SuMein, The royal funeral pyre

บทนำ

แนวคิดเรื่องไตรภูมิ เป็นระบบแนวคิดที่ได้รับอิทธิพลจากศาสนาพราหมณ์ – ฮินดู มาสู่พระพุทธศาสนา กล่าวถึงระบบภูมิจักรวาล ที่แฝงไปด้วยแนวคิด คติ ความเชื่อต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น และมีอิทธิพลอยู่มากในดินแดนอุษาคเนย์ ตั้งแต่สมัยรัฐโบราณ ไม่ว่าจะเป็นรัฐศรีวิชัย ตามพรลิงค์ จามปา ขอม พม่า รามัญ และรัฐสยาม วัฒนธรรมความเชื่อในเรื่องนี้เข้ามาอยู่ในวิถีการดำเนินชีวิตของผู้คน มีอิทธิพลทางการเมืองการปกครอง รวมไปถึงประเพณีวัฒนธรรมต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นชนชั้นสูงถึงสามัญชน

แนวคิดเรื่องไตรภูมิ และภูมิจักรวาล ก่อให้เกิดการสรรค์สร้างสถาปัตยกรรมมากมายในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ซึ่งเกี่ยวข้องกับศาสนสถานเป็นส่วนใหญ่ และความเชื่อตามหลักไตรภูมินี้เองที่นำมาสู่การประกอบพิธีกรรมของไทย การนำศิลปะเชิงช่าง ผสานกับความประณีตของงานศิลปะก่อให้เกิดงานสถาปัตยกรรมที่เกี่ยวข้องกับชีวิต ตั้งแต่การเกิด เช่น พิธีทำขวัญ โคนจุก จนถึงการตาย เช่น งานศพ เป็นต้น สถาปัตยกรรมโดยส่วนใหญ่ก็มีอิทธิพลอยู่ในวัฒนธรรมราชสำนักหรือวัฒนธรรมหลวง มีการสรรค์สร้าง การสืบทอด การปฏิบัติ การปฏิรูป จนบางครั้งก็มีการสูญสลายไปตามยุคสมัย ตามกระแสของสังคมที่มีการเปลี่ยนแปลงไป

ศิลปกรรมชิ้นเอกที่ได้รับการสืบทอดมาสู่ปัจจุบันนั้นคือ พระราชพิธีพระราชทานเพลิงพระศพและพระบรมศพ เมื่อมีเจ้านายชั้นสูงของราชอาณาจักรได้เสด็จสู่สวรรคาลัย

พระราชพิธีการส่งเสด็จขึ้นตอนและระเบียบวิธีการมากมาย ไม่ว่าจะกระแสดังคม จะเปลี่ยนไปพระราชพิธีนี้ยังคงดำรงรักษารายละเอียดไว้ค่อนข้างสมบูรณ์ โดยเฉพาะงาน สถาปัตยกรรมชั่วคราวที่สร้างขึ้น ซึ่งประกอบด้วยความคิดตามคตินิยม ศิลปกรรมแขนงต่าง ๆ ตลอดจนการรังสรรค์ออกแบบอย่างวิจิตรพิสดาร เหมาะสมกับฐานันดรแห่งเจ้านายพระองค์นั้น ๆ นั่นคือ “พระเมรุ” และ “พระเมรุมาศ” ซึ่งมีการถ่ายทอดแนวคิดตามระบบไตรภูมิวิทยาไว้อย่างสมบูรณ์

คติไตรภูมิกับการสร้างพระเมรุและพระเมรุมาศ

พระเมรุเป็นสถาปัตยกรรมชั่วคราวที่ได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นอย่างวิจิตรตามคติความเชื่อของไตรภูมิวิทยา โลกสัณฐาน และจักรวาลวิทยา อันเป็นคตินิยมที่ได้รับอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์ และพระพุทธศาสนา เป็นสิ่งก่อสร้างที่สร้างขึ้นเพื่อเทิดพระเกียรติและแสดงความอาลัยแด่เจ้านายชั้นสูงพระองค์นั้นเป็นวาระสุดท้าย ในบทความนี้ผู้เขียนนำเสนอเรื่องราวเป็น 2 ส่วน คือ แนวคิดตามระบบไตรภูมิ และคติความเชื่อเรื่องไตรภูมิในงานพระเมรุมาศ - พระเมรุไว้ดังนี้

1. แนวคิดตามระบบไตรภูมิ

ไตรภูมิ หมายถึง ภพภูมิทั้งสาม คือ กามภูมิ รูปภูมิ และอรุภูมิ กล่าวคือพระพุทธศาสนาจะแบ่งภูมิตามโลกธาตุหรือหนึ่งจักรวาลตามสภาวะจิตในแง่พุทธปรัชญาภูมิทั้งสามนี้แบ่งออกเป็นภูมีย่อย ๆ ซ้อนทับอยู่บนโครงสร้างของจักรวาลอีกทีหนึ่งทั้งหมด 31 ภูมิ (รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกุล. 2546 : 26 - 27) คือ กามภูมิ 11 รูปภูมิ 16 และอรุภูมิ 4 ดังที่ศักดิ์ศรี แยมันดดา (2545 : 56 - 57) ได้กล่าวสรุปความว่า

กามภูมิ คือ ภูมิของผู้ที่ยังเกี่ยวข้องกับกาม มีความผูกพันอยู่กับกาม เป็นภูมิที่เกิดของเวทนา 6 ภูมิ เรียกว่า “ฉกามาพจร” หรือสวรรค์ทั้ง 6 ชั้น ได้แก่ จตุมหาราชิกา ดาวดึงส์ ยามา ดุสิต นิมมานรดี และปรนิมมิตวสวัตตี ต่ำกว่าสวรรค์ลงมาเป็น มนุษยภูมิ 1 ดิรัจฉานภูมิ 1 อสุรกายภูมิ 1 เปรตภูมิ 1 และนรกภูมิ 1 รวม 11 ภูมิ

รูปภูมิ คือ ที่อยู่ของพรหมที่มีรูปร่าง เป็นผู้ที่เสวยความสุขที่ไม่เกี่ยวข้องกับกาม มี 16 ชั้น เรียกว่า “โสฬสพรหม”

อรุณภูมิ คือ ที่อยู่ของพรหมที่ไม่มีรูปร่าง มี 4 ชั้น

ในส่วนโครงสร้างของจักรวาล จักรวาลมีรูปเป็นทรงกลม จักรวาลหนึ่งประกอบด้วยเขาพระสุเมรุ เป็นแกนกลาง มีเขาสต์บริภัณฑ์ ได้แก่ ยุคนธร อสิณธร กรวิก สุตัสนะ เนมิณธร วินตกะ และอัสกัณณะ ซึ่งมีความสูงลดหลั่นกันไปทีละครึ่ง ล้อมรอบเป็นวงกลมเป็นชั้น ๆ ระหว่างเขาสต์บริภัณฑ์กั้นด้วยมหานทีสี่พันนคร ถัดจากเขาอัสกัณณะ ซึ่งมีความสูงน้อยที่สุดออกมาเป็นโลกสมุทรหรือทะเลน้ำเค็ม ในโลกสมุทรมีเกาะหรือทวีปอยู่ตรงทิศทั้งสี่ของเขาพระสุเมรุ คือ อุตระกูรทวีป ทางทิศเหนือ บุรพวิททวีป ทางทิศตะวันออก ชมพูทวีป ทางทิศใต้ และอมระโคยานทวีป ทางทิศตะวันตก ทั้งหมดนี้ล้อมรอบด้วยเขจักรวาลหรือกำแพงจักรวาล มีพระอาทิตย์และพระจันทร์โคจรรอบเขาพระสุเมรุในระดับความสูงเท่ายอดเขายุคนธร

2. คติความเชื่อเรื่องไตรภูมิในงานพระเมรุมาศ – พระเมรุ

การจัดงานพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพ พระศพ ส่วนที่สำคัญของงานช่างศิลปกรรมก็คือ พระเมรุมาศ และพระเมรุ ด้วยเหตุนี้การสร้างพระเมรุมาศและพระเมรุนั้นจึงเป็นงานศิลปกรรมชั้นสูงที่ต้องเรียนรู้กระบวนการของช่างไทยทุกสาขาดังนั้นการปลูกสร้างและจัดองค์ประกอบต่าง ๆ จึงต้องอาศัยรูปแบบอย่างโบราณตามราชประเพณีที่มีหลักฐานให้ศึกษาและสืบทอดกันต่อมา

2.1 คติความเชื่อเกี่ยวกับพระเมรุมาศ – พระเมรุ

สถาบันพระมหากษัตริย์เป็นสถาบันที่อยู่คู่กับสังคมไทยมาช้านาน การดำรงอยู่ของสถาบันพระมหากษัตริย์มีส่วนสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับบทบาททางการเมืองการปกครองและวัฒนธรรมที่ถือปฏิบัติตามระบบจารีตมานาน เช่น ทิวอธิบายความเชื่อสำคัญว่ากษัตริย์เป็น “เทวราชา” และ “สมมุติเทพ” ตามแนวคิดระบบความเชื่อที่มาจากอินเดียซึ่งราชสำนักสยามได้รับอิทธิพลทางความเชื่อนี้มาจากราชอาณาจักรขอม ภาพสะท้อนที่พระมหากษัตริย์เป็นเทวราชาจากศาสนาพราหมณ์ – ฮินดู และเป็นพุทธราชาจากพระพุทธศาสนา เนื่องจากเทพมีบทบาทในการค้ำจุนพระศาสนา

ภาพสะท้อนของกษัตริย์ที่แสดงออกผ่านพระราชพิธีต่าง ๆ ได้แก่ พระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระราชพิธีโสกันต์ และงานพระเมรุมาศ เป็นต้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง

พระราชพิธีโสกันต์เจ้านาย เนื่องจากเป็นพระราชพิธีที่สำคัญแต่โบราณอันเกี่ยวเนื่องกับการเกิดโดยที่พระราชกุมาร – กุมารีทุกพระองค์ต้องเข้าร่วมเพื่อแสดงความเป็นพระหน่อขององค์สมมติเทพคือพระมหากษัตริย์ ในพระราชพิธีนี้มีการก่อสร้างสถาปัตยกรรมที่แสดงลักษณะไตรภูมิและเป็นสถาปัตยกรรมชั่วคราวที่ใช้เฉพาะงาน (นิพิศพงค์ พุมมา. 2555 : 612) เฉพาะเจ้านายองค์นั้น ๆ คือ “เขาไกรลาส” คล้ายกับ พระเมรุมาศหรือพระเมรุในพระราชพิธีพระราชทานเพลิงพระบรมศพหรือพระศพ

งานพระเมรุเป็นพระราชพิธีที่มีความสำคัญซึ่งแสดง “ทิพภาวะ” และความเป็น “สมมติเทพ” ของพระมหากษัตริย์ได้เป็นอย่างดี เนื่องจากเป็นงานที่เกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์ ผู้ที่ดำรงสถานภาพเป็นสมมติเทพโดยตรง ดังนั้นงานสถาปัตยกรรม ศิลปกรรม และพิธีการที่เกี่ยวข้องจึงมีความอลังการ และมีขั้นตอนที่ละเอียดและใช้เวลาในการจัดงานมากกว่างานศพของคนธรรมดาหลายเท่าตัว (วรพร ภูงศ์พันธุ์. 2552 : 127) ดังปรากฏหลักฐานที่เป็นข้อสังเกตเกี่ยวกับเรื่องประเพณีงานศพในสมัยอยุธยาโดยนิโกลาส์ แชรแวส (2506 : 202 - 208) ชาวฝรั่งเศสที่เข้ามาอยู่ที่ราชอาณาจักรอยุธยา 4 ปี ความว่า

ในศาสนาของชนชาวสยามนั้น ไม่มีพิธีการใดที่จะกระทำกันอย่างมโหฬารและพิธีรีตองมากเท่ากับการทำศพ... งานศพของพวกผู้ดีมีเงินนั้นกระทำกันอย่างหรูหราและสิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายมาก...โดยเฉพาะพระศพสมเด็จพระบรมราชินี การใช้จ่ายอย่างสิ้นเปลืองฟุ่มเฟือย และความมโหฬารพันลึก ได้มีอยู่อย่างเหลือที่จะพรรณนาได้หมดสิ้น...ไม่เคยมีผู้กล่าวขวัญถึงความยิ่งใหญ่ของงานมหรหรรรมเท่ากับครั้งนั้นมาก่อนเลย...

โดยทั่วไปแล้ว เมื่อพระมหากษัตริย์สวรรคต กษัตริย์พระองค์ใหม่ที่ขึ้นครองราชย์จะจัดงานพระเมรุถวาย แต่ทั้งนี้เชื่อว่ากษัตริย์ทุกพระองค์จะมีงานพระเมรุที่ใหญ่โตได้ในกรณีที่พระมหากษัตริย์ถูกแย่งชิงราชบัลลังก์ พระองค์อาจถูกสำเร็จโทษด้วยท่อนจันทน์ (วินัย พงศ์ศรีเพียร. 2548 : 175 - 176) และกษัตริย์พระองค์ใหม่อาจไม่จัดงานพระเมรุถวาย

การจัดงานพระเมรุที่มีหลายขั้นตอนยังสะท้อนให้เห็นถึงทิพภาวะของพระมหากษัตริย์ เช่น เมื่อสวรรคต พระบรมศพนั้นทรงเครื่องอย่างกษัตริย์ พระบรมศพได้รับการ

สร้งด้วยน้ำหอม อาทิ น้ำกุหลาบ น้ำจันทน์เทศ นอกจากนี้พระบรมโกศสำหรับประดิษฐานพระบรมศพก็จะประดับอย่างงดงามด้วยวัสดุสูงค่า ทั้งทองคำ และอัญมณีมากมาย อีกทั้งยังมีการประดับเครื่องยอดด้วยพรมพักตร์ รูปครุฑ รูปสิงห์ สิ่งเหล่านี้ล้วนแสดงว่ากษัตริย์ผู้ประทับอยู่ในพระโกศมิใช่คนสามัญธรรมดา แต่เป็นผู้มี “ทิพภาวะ” หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือ “กษัตริย์ คือ เทพเจ้า หรือเทวดา” นั้นเอง (วรพร ภูพงศ์พันธุ์, 2552 : 128)

สำหรับการก่อสร้างพระเมรุนอกจากจะมีหน้าที่หลักคือ รองรับการพระราชพิธีที่จะเกิดขึ้นแล้ว ยังเป็นการจำลองภาพของเขาพระสุเมรุ ซึ่งในคัมภีร์ของศาสนากล่าวว่าเป็น “ศูนย์กลางของจักรวาล” ดังนั้นความยิ่งใหญ่ของพระเมรุจึงแสดงถึงนัยการเป็นใจกลางของสรรพสิ่งนั่นเอง และนัยการก่อสร้างที่มุ่งหมายให้พระเมรุมีความสูงใหญ่ ประดุจขุนเขาที่กล่าวถึงในวรรณกรรม (สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา, 2528 : 64) อันเป็นการก่อสร้างพระเมรุบางองค์จึงได้พุดดินขึ้นมาเป็นรากฐานด้วย

การจำลองสมมุติบรรพตตามคติความเชื่อเรื่องไตรภูมิ ภูมิจักรวาล และโลกสัมภพ โดยมิเขาพระสุเมรุเป็นแกนกลางของสรรพสิ่งมาสร้างพระเมรุ ย่อมแสดงความหมายเชิงสัญลักษณ์แห่งสถาบันพระมหากษัตริย์ ซึ่งถือว่าเขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลางจักรวาลตามคติพราหมณ์และพุทธ กล่าวคือ เป็นที่ประทับของเหล่าเทพเจ้า และเทวดาทั้งหลาย อนึ่งยอดเขาพระสุเมรุนั้นเป็นที่ตั้งแห่งสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ หรือเทวโลกอันมีเทวสภาที่มีผู้ปกครองสูงสุดคือ พระอินทร์ สามารถโยงเข้ากับคติของพระนามพระมหากษัตริย์ผู้เป็น “อินทราชา” และเกี่ยวข้องกับพระอิศวรหรือพระศิวะ เทพเจ้าสูงสุดในตรีมูรติผู้สถิต ณ เขาไกรลาส ที่เกี่ยวกับคติเรื่อง “เทวราชา” อีกทั้งยังเกี่ยวข้องกับพระวิษณุหรือพระนารายณ์ เทพเจ้าสูงสุดผู้สถิต ณ เกษียรสมุทร ผู้รักษาและคุ้มครองโลก ตามคติความเชื่อในเรื่อง “รามราชา” แสดงให้เห็นว่าการที่พระศพหรือพระบรมศพได้รับอัญเชิญมากระทำพิธีที่พระเมรุ ก็เปรียบเสมือนพระอินทร์ และ / หรือเทพเจ้าองค์ต่าง ๆ ขณะเดียวกันนั้น การถวายพระเพลิงพระบรมศพ ณ พระเมรุ ย่อมเป็นการสื่อความหมายในแง่หนึ่งว่า กษัตริย์ผู้สวรรคตนั้นได้เสด็จสู่เทวพิภพ ณ ดินแดนเขาพระสุเมรุ อันเป็นที่ประทับเดิมก่อนจุติแล้วเสด็จลงมาประทับยังโลกมนุษย์

การตีความจักรวาลคติและถ่ายทอดออกมาเป็นมณฑลพิธี รวมไปถึงลักษณะทางสถาปัตยกรรม ยิ่งอ้างอิงไปถึงแนวคิด และคติที่เกี่ยวข้องกับดินแดนบริเวณเขาพระสุเมรุ

ไม่ว่าจะเป็นทิวเขาสัตว์บริภัณฑ์ ดินแดนของเทพ อสูร ครุฑ นาค และป่าหิมพานต์อันเป็นที่อยู่ของวิยาธธร คนธรรพ์ กิณร และสัตว์หิมพานต์อื่น ๆ มาอยู่รายรอบพระเมรุมาศ หรือแม้กระทั่งเมรุทิศทั้ง 4 ก็เปรียบเสมือนทวีปทั้ง 4 ที่อยู่โดยรอบเขาพระสุเมรุนั่นเอง

วรพร ภู่งศ์พันธ์ (2552 : 130) ได้กล่าวไว้ในบทความเรื่อง “งานพระเมรุ : พระราชพิธีสะท้อนทิพภาวะแห่งองค์พระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยา” ตอนหนึ่งว่าการแสดงถึงทิพภาวะของพระมหากษัตริย์ยังพบได้จากริ้วกระบวนพระราชอิสริยยศแห่งพระบรมศพด้วย เริ่มต้นจากการใช้ราชรถ ดังในเอกสารเรื่องจดหมายเหตุการพระศพสมเด็จพระรูปวัดพุทไธศวรรย์ กรุงเก่า เรียกว่า “พระมหาพิไชยราชรถถุชฎาทาน” (เกรียงไกร เกิดศิริ. 2552 : 96) อนึ่งราชรถดังกล่าวได้ประดิษฐานพระบุษบกท้ายยอดที่แสดงถึงนัยของเขาสุเมรุ และทวีปทั้งสี่เช่นเดียวกับพระเมรุ ลักษณะของพระมหาพิไชยราชรถในสมัยอยุธยาคงมีลักษณะใกล้เคียงกับพระมหาพิไชยราชรถของกรุงรัตนโกสินทร์ เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช และบุคคลอื่น ๆ ในช่วงเวลานั้นเป็นผู้ที่เกิดทันเมื่อครั้งบ้านเมืองยังสงบสุขในรัชสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ รวมทั้งยังมีพระราชธิดาในพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศผู้เจริญพระชันษามาถึงครั้งกรุงรัตนโกสินทร์ คือ “เจ้าฟ้าพิณทิว” เป็นที่ปรึกษาและแนะนำการจัดพระราชพิธีที่เคยมีมาแต่ครั้งกรุงเก่าให้ได้รับการฟื้นฟูและคงอยู่ต่อไป (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. 2547 : 41 - 42) เพราะฉะนั้นจึงมีการถ่ายแบบมรดกทางวัฒนธรรมต่าง ๆ จากกรุงศรีอยุธยาไปสู่ราชธานีใหม่ได้อย่างค่อนข้างครบถ้วน

การอัญเชิญพระโกศจากพระบรมมหาราชวังมายังพระเมรุด้วยรูปทรงราชรถที่มีลักษณะเชื่อมโยงกับเขาพระสุเมรุ กล่าวคือ บุษบกด้านบนทำหน้าที่ประดิษฐานพระบรมศพ ลักษณะนี้มีความหมายที่สะท้อนให้เห็นพระวิมานบนยอดเขาพระสุเมรุ การใช้พระราชพาหนะดังกล่าวจึงเป็นเสมือนการประกาศว่าพระวรกายแห่งพระมหากษัตริย์ผู้ล่วงลับซึ่งถูกอัญเชิญมานั้นมีสถานะประหนึ่งเทพสถิตอยู่บนเขาพระสุเมรุอันเป็นหลักจักรวาลและอาณาจักร และกำลังจะกลับไปสู่เขาพระสุเมรุอีกครั้ง

ทั้งนี้ไม่ใช่เพียงพระเมรุหรือพระมหาพิไชยราชรถ แต่เครื่องประกอบที่เกี่ยวข้องกับพระราชพิธีล้วนสัมพันธ์กับความเชื่อไตรภูมิคติทั้งสิ้น นับแต่การประดิษฐานพระโกศพระบรมศพในพระที่นั่งคือการประดิษฐานพระโกศบนพระแท่นสุวรรณเบญจดลซึ่งพ้องกับความเชื่อเรื่องเขาพระสุเมรุและคติเรื่องฉกามาพจรคือสวรรค์ทั้ง 6 ชั้น จะเห็นว่า

พระแท่นประกอบชั้นทั้งหมด 5 ชั้น เปรียบตั้งสวรรค์ทั้ง 5 ชั้นและต่อเนื่องด้วยพระโกศพระบรมศพเปรียบตั้งสวรรค์ชั้นที่ 6 การประดิษฐานพระโกศบนพระที่นั่งในพระบรมมหาราชวังหรือพระราชวังหลวงซึ่งเป็นศูนย์กลางของพระนครและพระราชอาณาจักรก็เปรียบตั้งพระองค์กลับสู่เทวณทล สอดคล้องกับความเชื่อว่าพระราชวังหลวงคือเขาพระเมรุอันเป็นที่สถิตของเหล่าเทวดา อันเป็นที่มาของชื่อวัดสำคัญแห่งอาณาจักรศรีอโยธยาคือวัดหน้าพระเมรุ

เป็นที่น่าสังเกตว่า สิ่งก่อสร้างเนื่องด้วยงานพระบรมศพจะสัมพันธ์กับเขาพระสุเมรุอยู่มาก ทั้งพระเมรุ ราชรถ และเครื่องประกอบอื่น ๆ ทั้งนี้คงเป็นเหตุผล 2 ประการ

ประการแรก เขาพระสุเมรุ คือ ศูนย์กลางของจักรวาลตามความเชื่อทั้งศาสนาพราหมณ์ และศาสนาพุทธ อีกทั้งยังเป็นที่ตั้งของโพขณตัมหาปราสาทอันเป็นที่ประทับของพระอินทร์ เทพองค์หนึ่งที่มีความสำคัญยิ่งต่อพระมหากษัตริย์

ประการที่สอง สัมพันธ์กับคำประกาศในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกในหนังสือรวมเรื่องราวอภิเษกธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยามพระราชานุกิจ และอธิบายว่าด้วยยศเจ้า (2546 : 3) เมื่อกษัตริย์เป็นเอกแก่ราชสมบัติแล้ว ได้อธิษฐานว่า “เรานี้คือเขาพระสุเมรุราชอันตั้งอยู่เป็นหลักพระธรณีในพื้นปฐพีตล” คำอธิษฐานนี้มีความหมายว่า กษัตริย์ทรงประกาศว่าพระองค์เป็นศูนย์กลางของสรรพสิ่ง ดังนั้นเมื่อพระองค์สวรรคตสิ่งที่เหมาะสมในการรองรับพระวรกายของพระองค์ผู้เปรียบประหนึ่งเจ้าแห่งเขาพระสุเมรุ จึงต้องสะท้อนให้เห็นเขาพระสุเมรุอันเป็นแกนหลักของจักรวาลด้วยเช่นกัน

สำหรับแนวคิดเกี่ยวกับการสร้างพระเมรุมาศนั้น พระเมรุมาศ และปริมณฑลบริเวณที่สมมุติขึ้นโดยการจำลองเขาพระสุเมรุ ตามคติสมมุติเทวราชที่เชื่อว่า การถวายพระเพลิงพระบรมศพเป็นการกลับสู่เทวาลัยสถานคือพระสุเมรุบรมบรรพต จึงมีการตกแต่งด้วยรูปเทวดาและสัตว์หิมพานต์ไว้ที่ฐานชั้นลด พร้อมกันได้มีการสร้างพระเมรุทิศพระเมรุแทรก ช่าง ทับเกษตร ชักระเบียงเชื่อมถึงกัน สมมุติเป็นเขาสัตบริภณท์ที่ล้อมรอบเขาพระสุเมรุ

พระเมรุมาศ พระเมรุ แต่ละองค์สร้างขึ้นแตกต่างกันตามพระอิสริยยศพระอิสริยยศักดิ์ในพระบรมศพ พระศพ ของเจ้านายพระองค์นั้น ๆ รูปแบบของพระเมรุมาศ

พระเมรุ จึงขึ้นอยู่กับช่างสถาปนิกจะคิดออกแบบ และร่วมกันสร้างตามราชประเพณีที่สืบทอดกันมา ถึงแม้ว่าจะเป็นพระเมรุมาศขนาดใหญ่หรือขนาดเล็ก ต่างก็มีสัดส่วนของอาคารประกอบพระเมรุมาศเช่นเดียวกัน (พลาตีสัย สิทธิธัญกิจ. 2551 : 66)

ศูนย์กลางแห่งจักรวาลคือเขาพระสุเมรุตามคติไตรภูมิ บรมบรรพตอันเป็นที่ตั้งแห่งสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่ประทับของพระอินทร์ ผู้เป็นเทวดาอยู่เหนือเทวดาทั้งมวลตามแนวคิดจักรพรรดิราช จากคติความเชื่อสู่การสร้างพระเมรุมาศใจกลางพระนครงานออกแบบพระเมรุและรูปแบบของพระเมรุมาศแตกต่างกันไปในแต่ละครั้งตามแต่แรงบันดาลใจของผู้สร้างตามคติความเชื่อตามประเพณีโบราณของไทยที่ให้ความสำคัญและเทิดทูนสถาบันพระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์เสมือนสมมุติเทวราชาตามระบอบเทวนิยม เมื่อสวรรคตหรือสิ้นพระชนม์ หมายความว่าได้เสด็จขึ้นสู่สวรรค์ ณ เทวาลัยสถาน คือ เขาพระสุเมรุ รูปแบบเขาพระสุเมรุสื่อถึงคติทางพระพุทธศาสนาเรื่องไตรภูมิอันเป็นภาพของจักรวาลที่มีเขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลางของภูมิทั้งสาม รายล้อมด้วยสรรพสิ่งนานา อาทิ เขาสิทธรวิภันท์ วิมานท้าวจตุโลกบาล เหล่าหวยเทพ ณ สวรรค์ชั้นฟ้า หรือสรรพสัตว์ต่าง ๆ ในป่าหิมพานต์ การสร้างพระเมรุมาศหรือพระเมรุและอาคารประกอบแวดล้อมอื่น ๆ จึงได้จำลองให้คล้ายกับดินแดนแห่งเขาพระสุเมรุ โดยอาคารพระเมรุออกแบบให้เป็นอาคารเรือนยอดปราสาทซ้อนชั้น อันสื่อถึงชั้นภพภูมิต่าง ๆ ของสรรพสวรรค์ ตั้งเป็นประธาน ณ ใจกลางมณฑลพิธิ เหมือนกับเขาพระสุเมรุที่เป็นศูนย์กลางจักรวาล และมีอาคารประกอบใหญ่น้อยต่าง ๆ ตั้งอยู่โดยรอบ ตกแต่งด้วยราชวัติฉัตรธง ต่าง ๆ ซึ่งแนวคิดของไตรภูมิสะท้อนผ่านงานสถาปัตยกรรมในปริมณฑลของพระเมรุนั้นอันประกอบด้วย

1. พระเมรุ 1 องค์อันเป็นศูนย์กลางของปริมณฑล เปรียบดังเขาพระเมรุอันเป็นที่อยู่ของเทวดา พร้อมเครื่องประกอบมีพระจิตกาธาน ใช้เป็นที่ถวายพระเพลิงพระบรมศพ
2. เทวดารอบ ๆ เขาพระสุเมรุมีเทวดายืนเชิญฉัตรเครื่องสูง เทวดานั่งถือบังแทรก เป็นสัญลักษณ์แสดงถึงเทวดาที่อาศัยอยู่รายรอบเขาพระสุเมรุมาส่งเสด็จสู่สวรรค์ในครั้งนั้นด้วย
3. สัตว์หิมพานต์เป็นสัตว์ในจินตนาการที่กวี จิตรกร ประติมากร หรือช่างพรรณนาถึงสัตว์ที่อาศัยอยู่ในป่าหิมพานต์หรือเขาไกรลาส ดังที่ปรากฏในวรรณคดีไตรภูมิกลา

(ไตรภูมิพระร่วง) และรามเกียรติ์ โดยมีลักษณะของสัตว์หลายชนิดมาประกอบกันในตัวเดียว เช่น การนำรูปคนมาปนรูปสิงห์ หรือการนำรูปยักษ์มาปนกับมังกรและลิง

4. ช่าง หรือสำส้าง 4 มุมพระเมรุ สำหรับพระพิธีธรรมให้พระสงฆ์สวดพระอภิธรรม

5. พระที่นั่งทรงธรรม เป็นที่ประทับทรงธรรมของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และพระบรมวงศานุวงศ์ผู้เปรียบเสมือนเทวดาที่เหนือกว่าเทวดาทิ้งปวง ฉะนั้น อาคารรอบ ๆ จึงเป็นที่สถิตของเทวดาชั้นรองลงมา นั่นก็หมายถึงเหล่าขุนนางและข้าราชการ

6. ศาลาลูกขุน 7 หลังสำหรับข้าราชการผู้มาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ด้วยแนวคิดที่ว่าขุนนางผู้มีบุญได้รับถวายงานใกล้ชิดพระมหากษัตริย์ก็เป็นเทวดาเหมือนกัน ศาลาลูกขุนในสมัยโบราณจึงเป็นเสมือนสถานที่เทวดามาชุมนุมกันเพื่อส่งเสด็จสู่สวรรคตครั้งสุดท้าย

7. แผ่นกระเบื้องสีฟ้ารายรอบพระเมรุ หมายถึง แผ่นน้ำพระมหานทีสีทันดร อันเป็นทะเลล้อมรอบเขาพระเมรุ

8. ฉัตรขาว จะประดิษฐานบนยอดพระเมรุมาศตามแต่พระอิสริยยศ

2.2 การประดิษฐานพระบรมศพและพระศพ

ขนบธรรมเนียมประเพณีโบราณ เมื่อมีพระบรมวงศานุวงศ์สิ้นพระชนม์ลง เรามีแบบแผนการจัดการพระบรมศพและพระศพอย่างสมพระเกียรติสูงสุดตามโบราณราชประเพณีมาช้านาน หลักฐานที่กล่าวถึงการจัดพระราชพิธีพระบรมศพที่เก่าแก่ที่สุดปรากฏในหนังสือไตรภูมิพระร่วง หนังสือวรรณคดีทางพระพุทธศาสนาเล่มแรกของไทย พระมหาธรรมราชาที่ 1 พญาสิทธิแห่งกรุงสุโขทัย ทรงพระราชนิพนธ์เมื่อปีระกา พุทธศักราช 1888 พรรณนาการจัดการพระศพพระยามหาจักรพรรดิราชา (พระญาติไทย. 2551 : 147 - 148) ว่า

เมื่อนั้น จึงพระญาติจักรพรรดิราชนั้น ๘ ก็พิพิธขงคต ทิพิพิธขงคตด้วย
กระแจะจวงจันท์นแลจึงเอาผ้าขาวอันเนื้อละเอียดนั้น มาตราสังศพพระญา
จักรพรรดิราชนั้น แล้วจึงเอาสำลีอันดีด้วยสะพัดได้แลร้อยคาบมาห่อชั้นหนึ่ง
แล้วเอาผ้าขาวอันละเอียดมาห่อชั้น 1 เล่า แล้วเอาสำลีอันละเอียดมาห่อเล่า
ดังนั้น นอกผ้าตราสังทั้งหลายเป็น 1000 ชั้น คือว่าห่อผ้า 500 ชั้น

แลล่ำลืออันอ่อนนนั้นก็ได้ 500 ชั้น จิงรดด้วยน้ำหอมอันอบแลได้ 100 คาบ แล้วเอาใสในโกศทองอันประดับนิกำถมอ แลรงจนาด้วยวรรณลวดลาย ทั้งหลายอันละเอียดคั่นกหนา แล้วจิงยกศฟไปสงสการด้วยแก่นจันทน์ กฤษณา ทั้งแล้วบูชาด้วยเข้าตอกดอกไม้ทั้งหลาย ครั้นว่าสงสการเสร็จ แล้ว คนทั้งหลายจิงเก็บเอาธาตุพระญามาหาจักรพรรดิราชนนั้นไปประจุ แลก่อพระเจดีย์แทบทางพบแห่งกลางเมืองนั้น แต่ให้คนทั้งหลายไปไหว้ วันบูชา...

บทพระราชนิพนธ์ข้างต้นซึ่งเป็นที่มาแห่งการจัดการพระศพของพระมหากษัตริย์ สมัยโบราณตามคติไตรภูมิได้สะท้อนความเชื่อเรื่องความเป็นจักรพรรดิราชแก่พระมหากษัตริย์ไทยสืบต่อมาจนกระทั่งปัจจุบัน

ในกรุงรัตนโกสินทร์เมื่อพระมหากษัตริย์สวรรคตหรือพระบรมวงศานุวงศ์ สิ้นพระชนม์ สำนักพระราชวังจะเป็นผู้จัดการเรื่องการสงน้ำพระบรมศพตามโบราณราชประเพณี เจ้าหน้าที่ฝ่ายกรมภูษามาลาเท่านั้นที่ได้รับพระราชานุญาตจับต้องพระบรมศพได้ เพราะถือตามคติว่าพระเจ้าแผ่นดินเป็นเทวราชต้องแสดงความเคารพอย่างสูงสุด สามัญชนไม่อาจแตะต้องหรือแม้แต่มองก็มีได้ (สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี. 2549 : 17 - 18) เมื่อสงน้ำพระบรมศพแล้วเสร็จ ก็จะตั้งกระบวนแห่พระบรมศพเชิญไปยังพระที่นั่งพิมานรติยา เว้นแต่หากสวรรคตนอกพระบรมมหาราชวัง จะมีการสงน้ำพระบรมศพ ณ ที่สวรรคต เช่น กรณีพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สวรรคตในพระที่นั่งชั้นสาม พระที่นั่งอัมพรสถาน พระราชวังดุสิต ก็จะสงน้ำพระบรมศพกันที่นั่นก่อน จึงอัญเชิญพระบรมศพสู่พระลองประกอบพระโกศแล้วจึงตั้งริ้วกระบวนแห่มายังพระบรมมหาราชวัง ดังที่หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช ได้ประพันธ์ไว้ในนวนิยายขนาดยาวเรื่องสี่แผ่นดิน พระราชพิธีสงน้ำพระบรมศพนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จะทรงเป็นประธานในพระราชพิธีทุกชั้นตอนกระทั่งเสร็จสิ้น

วิธีการถวายพระเพลิงพระบรมศพแต่โบราณ แม้จะใช้วิธีการเผาแบบคนทั่วไป แต่วิธีการจุดเพลิง และไม้พินที่ใช้ในพิธีนั้นต่างกันมาก กล่าวคือ ใช้เพลิงที่จุดด้วยวิธีอย่าง พิเศษด้วยการใช้แว่นแก้วสุรยกานต์ (เกรียงไกร เกิดศิริ. 2552 : 100) รวมแสงจากดวงอาทิตย์ส่องลงบนเชื้อจนเกิดเปลวไฟ แล้วนำเพลิงนั้นไปถวายพระเพลิง ดังที่บันทึกไว้

ในเอกสารทางประวัติศาสตร์ (คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ. 2507 : 409) ความว่า

ถวายพระเพลิงด้วยไฟฟ้า แล้วจึงเอาท่อนกฤษณากระลำพัก แลท่อนจันทน์อันปิดทอง บรรดาเครื่องหอมทั้งปวงนั้นใส่ใต้พระโกศทอง ทั้งสองแล้วจึงจุดเพลิงไฟฟ้า แล้วจึงสาดด้วยน้ำหอมแลน้ำดอกไม้เทศแลน้ำกุหลาบแลน้ำหอมทั้งปวงต่าง ๆ อันมีกลิ่นหอมฟุ้งตระหลบไปทั้งเมรุทอง

การใช้พินไม้จันทน์หรือการสร้างจิตกาธานด้วยไม้จันทน์ ไม้กฤษณา และไม้กะลำพอ ซึ่งเป็นไม้หายากและมีราคาแพงมากย่อมเป็นการประกาศให้เห็นสถานะพิเศษเหนือคนธรรมดาของพระมหากษัตริย์ได้เป็นอย่างดี

บทส่งท้าย

การศึกษาแนวคิดเรื่องไตรภูมิกับการสร้างพระเมรุและพระเมรุมาศทำให้เห็นวิถีคิดของชาวสยามที่ได้รับอิทธิพลความเชื่อมาจากศาสนาเป็นสำคัญ ประเพณีต่าง ๆ ได้สร้างขึ้นเป็นวัฒนธรรมที่ดำรงและคงสืบทอดอยู่ ทั้งนี้ประเพณีและพิธีกรรมต่าง ๆ โดยทั่วไปเป็นการผสมผสานระหว่างคติความเชื่อของศาสนาพราหมณ์ – ฮินดู และพระพุทธศาสนา ความคิดเรื่องไตรภูมิทำให้ชาวสยามประพฤติกฎปฏิบัติ เพื่อนำไปสู่ภุมมิมิตีเมื่อสิ้นอายุขัย จะเห็นได้ว่าสิ่งก่อสร้างทั้งหมดล้วนแสดงความหมายเชิงสัญลักษณ์ หากใช้การแสดงควมสวยงามแต่เพียงประการเดียว อย่างไรก็ตามความสวยงามอลังการของพระเมรุมาศและราชรถ ย่อมสะท้อนนัยสำคัญต่อสาธารณชนเพื่ออธิบายสถานะอันสูงส่งแห่งสถาบันพระมหากษัตริย์ คือ ความเป็น “เทวราชา” “สมมติเทพ” และ “อินทราชา” อีกนัยหนึ่งก็เพื่อแสดงฐานะพระประมุขและสถาบันสูงสุดของพระราชอาณาจักร

อนึ่งงานพระเมรุมาศยังเป็นงานที่ได้ประกาศถึงความมั่นคงของบ้านเมือง เนื่องจากงานพระราชพิธีพระเมรุมาศนั้นต้องใช้พระราชทรัพย์จำนวนมาก ใช้วัสดุอุปกรณ์ต่าง ๆ เพื่อการก่อสร้างพระเมรุมาศ กอปรกับใช้เวลานานกว่าจะแล้วเสร็จ อีกทั้งเป็นงานพระราชพิธีที่ต้องรวบรวมช่างฝีมือไว้มากมายทุกแขนงสาขาทำให้เป็นสถาปัตยกรรมชั่วคราวที่ทรงคุณค่ามาแต่อดีตตราប់กระทั่งปัจจุบัน

เอกสารอ้างอิง

- เกรียงไกร เกิดศิริ. (2552). **เรื่องจดหมายการพระศพสมเด็จพระรูป วัดพุทไธสวรรย์**
กรุงเก่า. ในงานพระเมรุ : ศิลปะสถาปัตยกรรมประวัติศาสตร์ และวัฒนธรรม
เกี่ยวเนื่อง. กรุงเทพฯ : กระทรวงวัฒนธรรม.
- คณะอนุกรรมการจัดทำจดหมายเหตุและจัดพิมพ์หนังสือที่ระลึกพระราชพิธีถวายพระเพลิง
 พระบรมศพสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ 7. (2528).
งานพระเมรุมาศสมัยรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.
- คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับ
 หลวงประเสริฐ. (2507). พระนคร : คลังวิทยา.
- ชัย เรื่องศิลป์. (2539). **ประวัติศาสตร์สังคมไทยสมัยโบราณก่อนศตวรรษที่ 25. (พิมพ์ครั้งที่ 3).**
 กรุงเทพฯ : ต้นอ้อ แกรมมี่.
- นีโกลาส์ แชรแวงส. (2506). **ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม.**
(สันต์ ท. โกมลบุตร ผู้แปล). พระนคร : ก้าวหน้า.
- นิพัทธ์พงศ์ พุมมา. (2555). เขาไกรลาส : สัญลักษณ์สำคัญในพระราชพิธีโสกันต์.
 ใน **เอกสารหลังการประชุมวิชาการระดับชาติพะเยาวิจัย ครั้งที่ 1. พะเยา :**
กองบริหารงานวิจัยและประกันคุณภาพการศึกษา มหาวิทยาลัยพะเยา.
- พระญาติไทย. (2551). **ไตรภูมิภค หรือ ไตรภูมิพระร่วง. กรุงเทพฯ : องค์การค้าของ**
สำนักงานส่งเสริมสวัสดิการและสวัสดิภาพครูและบุคลากรทางการศึกษา
กรุงเทพมหานคร.
- พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2547). **ชุมนุมพระบรมราชาธิบายและประชุม**
พระราชนิพนธ์ ภาคปิกณกะ. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ : ภาควิชาภาษาไทย
และศูนย์วิจัยภาษาและวรรณคดีไทย คณะอักษรศาสตร์ ร่วมกับ คณะกรรมการ
รณรงค์เพื่อภาษาไทยแห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พลาดิษฐ์ สิทธิธัญกิจ. (2551). **สืบตำนานงานพระเมรุ. กรุงเทพฯ : บันทึกสยาม.**
- รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล. (2546, ตุลาคม - ธันวาคม). **วิวัฒนาการและประติมานวิทยาจิตรกรรมโลก**
สันฐานเบื้องหลังพระประธาน. ใน เมืองโบราณ. 29 (4) : 26 - 27

- รวมเรื่องราชาภิเษก ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม พระราชานุกิจ และอธิบายว่า
ด้วยยศเจ้า. (2546). (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ : พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงาน
พระราชทานเพลิงศพพลอากาศตรีจ่าฉ่าง ผุสสุรศักดิ์มาลัย 13 ธันวาคม 2546.
- โรม บุนนาค. (2551). พระเมรุมาศ พระโกศ และราชรถ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ :
สยามบัณฑิต.
- วรพร ภู่งศ์พันธุ์. (2552). งานพระเมรุ : ภาพสะท้อนทิวภาวะแห่งองค์พระมหากษัตริย์ใน
สมัยอยุธยา. ใน งานพระเมรุ : ศิลปะสถาปัตยกรรม ประวัติศาสตร์ และ
วัฒนธรรมเกี่ยวเนื่อง. กรุงเทพฯ : กระทรวงวัฒนธรรม.
- วินัย พงศ์ศรีเพียร. (บรรณาธิการ). (2548). กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ.
กรุงเทพฯ : โครงการวิจัย เมธีวิจัยอาวุโส สกว. กฎหมายตราสามดวง : ประมวล
กฎหมายไทยในฐานะมรดกโลก.
- ศักดิ์ศรี แยมั่นดดา. (2545). วรรณคดีพระพุทธศาสนาพากษ์ไทย. (พิมพ์ครั้งที่ 2).
กรุงเทพฯ : อมรินทร์.
- สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา. (2528, 6 เมษายน). พระเมรุมาศ. ใน ศิลปวัฒนธรรม. 6 (6) : 64
- สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา สยามบรมราชกุมารี. (2549). คำสอน ของ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์
ปราโมช ปิพุทธศักราช 2516 บันทึกเรื่องการปกครองของไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา
และกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.